

Un projecte de recerca arqueològica al Castell de Mediona (Alt Penedès)

I

ASSENTAMENTS ÀRABS I BERBERS AL PENEDÈS. ELS MADYŪNA

MIQUEL BARCELÓ

Per ara, l'única evidència dels assentaments àrabs i berbers de l'Alt Penedès és un cert registre toponímic fragmentari i, sobretot, mal entès. Però es tracta, penso, d'una evidència inequívoca. I també es tracta d'un dels registres toponímics més antics fins ara conegut, atès que la seva aparició en documents feudals s'ha de situar, en general, a partir de la segona meitat del segle X. D'altra banda, la comprensió adequada d'aquests topònims s'ha d'inscriure, força-sament en la qüestió més complexa dels assentaments andalusins més septentrionals com ara els de la zona de l'actual Aragó i que, en l'actual Catalunya, tindria a Àger, a la Noguera (berber *Ajjer*, *Azger*, *Azger*, *Adjer*) el seu punt més extrem (X. PUIGVERT, en premsa). Hi ha, doncs, una, diguem-ne, «qüestió septentrional» (M. BARCELÓ, en premsa) que lentament es va formulant. Aquesta «qüestió septentrional», tant en el seu vessant aragonès com català, sembla, per ara, caracteritzar-se sobretot per la gran dificultat de datar els assentaments inicials que apareixeran més tard, però esmentats tant en els textos cronístics àrabs com ara al-Razi i al-'Udhri, i que permeten datacions de la seva existència entre els segles III/IX i V/XI, com a la documentació feudal de, per exemple, el monestir de Sant Cugat del Vallès, que fa conèixer la major part de la toponímia penedesenca des de la meitat del segle X. Tampoc, per ara, no s'ha aconseguit establir enlloc un registre arqueològic tradicional d'estructures arquitectòniques i de ceràmica, dels segles VIII i IX. Al col·loqui sobre la Marca Superior (PH. SÉNAC, Coord. 1991) ja hi ha alguna referència a aquesta invisibilitat arqueològica dels estrats més antics dels assentaments: C. Esco i Ph. Sénac (1991) remarquen que malgrat l'antiguitat, textualment comprovada, del poblament andalusí del districte d'Osca, tant les prospeccions com les excavacions proporcionen un material ceràmic tardà molt sovint datable del segle V/VI. Aquest problema té un envers quasi simètric en els assentaments clarament berbers que no apareixen mai als textos àrabs i que, tant pel sentit del seu emplaçament com de la seva capacitat, durant un temps concret que desconeixem de segmentació —és a dir, de produir nous assentaments tot conservant el nom d'identitat tribal o clànica—, devien ser relativament nombrosos i tampoc no hi sol haver cap registre arqueològic.

tes de fortaliseses (*husiün*, sing. *hism*) escampades arreu de la frontera superior han produït entre els historiadors i els arqueòlegs la discussió sobre el caràcter estatal o simplement pagès d'aquestes construccions (Ph. Sénac, Cood. 1991). Tota la qüestió es fa girar sobre si coincideixen cronològicament l'assentament amb la fortificació. Suposadament, la fortificació es pot datar, arqueològicament, a si mateixa, però l'assentament inicial no. C. Esco i Ph. Sénac (1991, p. 57) ho han formulat molt clarament per tota la zona d'Osca: «Saber si aquestes fortaliseses foren la base del poblament agrícola o si, al contrari, no feren altra cosa que enquadrar un poblament ja existent és una qüestió oberta...» Tanmateix, l'assentament dels Banu 'Abdildar, clan àrab qaysite instal·lat a Corbalán (Terol), cap a la meitat del segle II/VIII (M. BARCELÓ, 1990), i el context de les expedicions andalusines –amb un fort component berber– cap a les Gàl·lies des del 721 fins al 734 i promogudes pels *amir(s)* de Còrdova (P. CHALMETA, 1990, p. 99), no permeten situar en aquesta època una ordre emiral de construcció de la frontera. Seria el reflux d'aquestes expedicions que produiria assentaments autònoms dels grups berbers que, com els Banu 'Arus i els Gelida, desapareixen dels textos tot i que continuen ben vius. Aquests assentaments no poden ser de la segona meitat del segle III/IX. No hi ha context històric conegut que els faci possibles.

D'altra banda, l'absència d'aquesta mena de fortaliseses (*basun*) al Penedès, conquerit pels feudals des del principi del segle X, indicaria potser que els assentaments andalusins inicials (II/VIII-III/IX) no són, en efecte, resultat d'una iniciativa d'organització i fortificació d'una frontera. O sigui que el desplaçament o liquidació d'aquests grups andalusins del Penedès, o bé ha d'ocórrer abans de la necessitat emiral d'organitzar una frontera, o bé sigui que, en aquest moment, aquests grups eren marginals respecte al progressivament més consolidat estat Omèia de Còrdova. En qualsevol cas, els assentaments de l'Alt Penedès són una part ineludible de l'estudi de la «qüestió septentrional» i, a la vegada, no poden ser entesos fora d'aquesta qüestió. Hi ha encara un altre aspecte important. Aquests assentaments andalusins no signifiquen l'exclusió d'una població indígena anterior sinó una juxtaposició. Naturalment, les relacions polítiques entre ambdues poblacions són desconegudes. I és curiós, tan desconeguts són els assentaments indígenes com els andalusins. El que sí és cert és que la documentació feudal mostra des del principi de la conquesta que aquesta població indígena, desallotjats els andalusins, tenia una vida agrícola tan organitzada com mal coneguda (R. MARTÍ, en premsa).

Els topònims conservats són de dos tipus: els tribals i els descriptius. Cal, però, fer dues observacions. En primer lloc, es tracta d'un registre toponímic incomplet, fragmentari. R. Martí (en premsa) ha revelat una microtoponímia àrab, escassa i intermitent, en la documentació feudal, fins ara ni pròpiament advertida ni estudiada. I en segon lloc, es desconeixen les causes i les condicions socials precises de la seva conservació. La conservació dels topònims com a denominació dels districtes dels nous castells termenats i no de llocs concrets pot ser a causa, o bé d'un reconeixement d'un territori previ d'aquest nom –imprecís de termes com a assentament andalusí– o bé, el més probable,

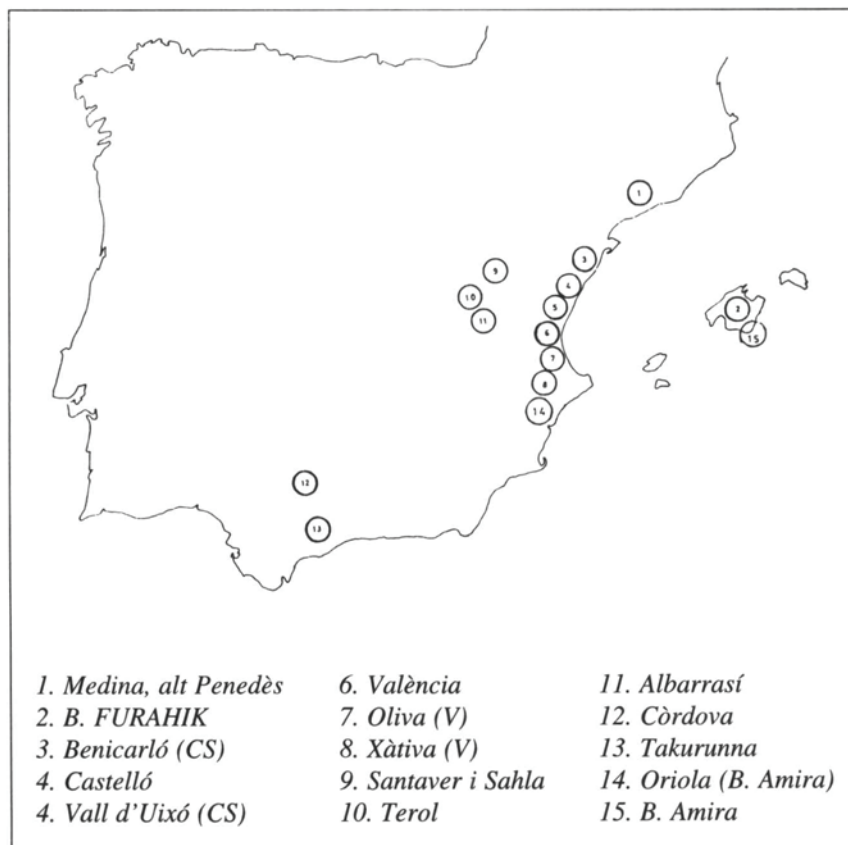

Fig. 1. Els Madyūna en Al-Andalus.

atesos els actuals coneixements, una extensió feudal, regida per una lògica encara poc coneguda, d'una identitat onomàstica concentrada en espais inicials andalusins dels quals, avui, hom ignora el seu emplaçament concret. L'absència, almenys per ara, de restes arqueològiques —estructures arquitectòniques i ceràmiques— obliga a postular l'absència de fortaleeses de relleu i a considerar un tipus d'assentament pagès prim de població, amb poc embalum arquitectònic i d'artefactes i de poca durada, com també serien així les 29 alqueries sense restes arqueològiques de Sant Carles de la Ràpita (M. Barceló i H. Kirchner, 1988). La conservació del topònim, doncs, no es deu a la importància del grup àrab o berber sinó a altres factors que se'ns escapen, i que, sens dubte, són resultat de la conquesta feudal.

Els Madyūna, com es pot veure en la fig. 1, produïren abundants assentaments bé amb el nom tribal, com a l'Alt Penedès, València i Mallorca, bé amb els noms dels seus nombrosos clans. És clar que el mapa no és exhaustiu, però

sí assenyala perfectament el sentit espacial d'aquesta segmentació. Els Madyūna foren, des del principi, un dels grups berbers més actius i més nombrosos durant l'ocupació d'Hispania. Una prova de la seva importància és el fet que 'Abd al-Rahman al-Dakhil («el primer») confirmà el 155 AH a Hilal b. al-Madyūnī com a *shaykh* (cap) de la seva tribu i la possessió dels seus territoris (P. CHALMETA, 1990, p. 104). Penso que totes les altres propostes etimològiques –filològicament sense sentit– han de ser rebutjades. Gelida també faria referència a un grup berber, els Banu Gellidassen, i Lavit, als Banu Labid, àrabs hilaliens (M. BARCELÓ, en premsa).

REFERÈNCIES

- M. BARCELÓ (en premsa): «La cuestión septentrional. La arqueología de los asentamientos andalusíes más antiguos» a *Avances recientes en la historia de al-Andalus: Arqueología y sociedad*, Saragossa, 1991 (en premsa).
- M. BARCELÓ i H. KIRCHNER (1988): «*Husun* et établissements arabo-berbères de la Frontière Supérieure d'al-Andalus (zone de l'actuelle Catalogne)» a *Castrum 4. Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Age*, Erice (Sicília), (en premsa).
- P. CHALMETA (1990): «El nacimiento del estado neo-Omeya andalusí» a *Homenaje a Manuel Ocaña Jiménez*, Còrdova, p. 95-106.
- C. ESCO i PH. SÉNAC (1991): «Le peuplement musulman dans le district de Huesca (VIIIe-XIIe siècles)» a *La Marche Supérieure d'al-Andalus et l'Occident chrétien*, Madrid, p. 51-66.
- R. MARTÍ (en premsa): «La primera expansió comtal a Ponent del Llobregat» a *Catalunya Romànica. Penedès/Anoia*, Barcelona.
- C. PUIGVERT (en premsa): «Àger, un topònim berber a la Marca Superior d'Al-Andalus» a *Faventia*.
- PH. SÉNAC Coord. (1991): *La Marche Supérieure d'al-Andalus et l'Occident chrétien*, Madrid, 1991.

II

EL CASTELL DE MEDIONA (ALT PENEDÈS)

HELENA KIRCHNER

Les mencions documentals de Mediona més antigues localitzades fins ara són de l'any 954, en què Mediona apareix esmentat com a terme (J. M. FONT, 1969, doc. 5), de l'any 977, igualment com a terme (J. RIUS, 1945, I, doc. 122), i com a castell, del 1011 (J. RIUS, 1946, II, doc. 435). Les excavacions fetes entre els anys 1988 i 1990 han permès establir a grans trets les fases constructives més importants de la fortificació, en l'esperó rocallós damunt del riu Mediona. La localització del castell té a veure amb el control d'una via de comunicació important que segueix el mateix curs del riu en aquest punt. Les fases constructives més importants són tres. La primera –datable per ara només a partir de la documentació ja que l'estratigrafia és, fonamentalment, d'abandó o de destrucció, excepte algun nivell que data reformes posteriors al final del segle XIII– correspon al castell fundacional de mitjan segle X. Es tracta d'un recinte emmurallat que fortifica el turó més prominent de l'esperó rocallós on es situa tot el conjunt castral. Els murs, amb factures constructives diferents, segueixen el perímetre del turó, i s'hi adapten mitjançant panys rectilinis que formen angles més o menys oberts entre si. Les diferències constructives constatades són, probablement, indicatives de reconstruccions del recinte, les cronologies de les quals són poc segures encara i que cal situar bàsicament entre els segles XI-XII i el final del XIII i inici del XIV. El perímetre fortificat conservat fins avui degué ser, però, sense gaire diferències, l'original, cosa que tan sols una excavació global permetrà comprovar. L'extrem sud-oest és el més fortificat, amb una mitja torre, o bestorre (fig. 2, A) destruïda a nivell del que fou el primer pis, per la qual cosa l'alçària conservada de construcció correspon al seu basament, d'alçat lleugerament cònic en les primeres filades. En el costat sud-est, trobem el que haurien pogut ser també, per la seva planta semicircular, les restes d'una petita bestorre (B). Tanmateix, la seva funció és dubtosa atesa la seva associació amb altres construccions interiors al recinte, parcialment excavades, una d'elles amb planta circular o semicircular. L'interior del recinte ha estat parcialment excavat i s'han posat al descobert restes d'habitacions, els murs de les quals mostren, a més d'algunes reformes, un important arrasament que probablement es produeix cap al final del segle XIII, alhora que es fa un anivellament del pendent de la roca amb una pavimentació feta a base de pedres, algunes procedents dels murs destruïts, trabades amb fang i morter de calç.

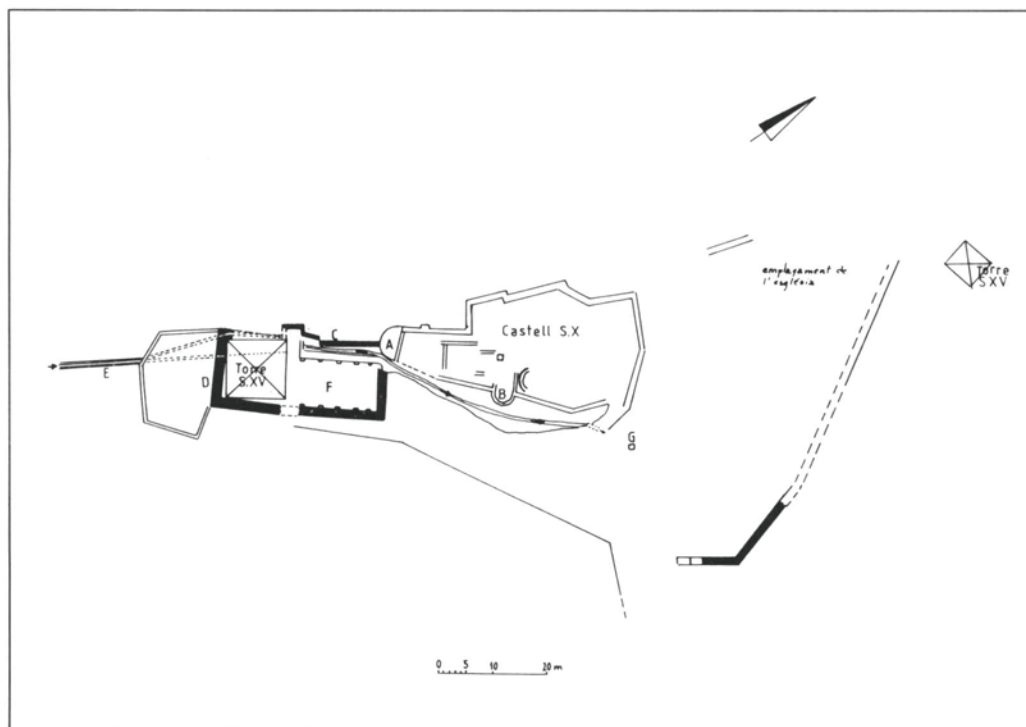

Fig. 2. Croquis de la planta del conjunt castral de Mediona.

Alguns d'aquests murs interiors, juntament amb les dues bestorres i part dels murs del recinte, presenten característiques constructives comunes, especialment pel que fa a la composició del morter de calç utilitzat, molt abundant, blanc i dur, i la mida petita dels carreus, lleugerament desbastats i disposats en filades regulars en les cares exteriors dels murs, i serien les estructures corresponents a la primera construcció del castell.

La primera menció documental de l'església de Santa Maria de Mediona és del 1130 (A. BACH, 1987, doc. 43). S. Llorach (1983, p. 83) la data al final del segle XII, però hom pensa que podria ser obra dels templers, ja al segle XIII, els quals tenen el castell des del 1226 (S. LLORACH, 1983, p. 222), atès que la seva planta originària —una sola nau rectangular, volta de canó amb dos arcs torals, campanar d'espadanya al mur de ponent i entrada pel mur de migdia— és característica de les construccions del Temple (R. MARTÍ, 1989). És difícil dir si el *castrum* fundacional del segle X tenia ja una església que hauria estat destruïda per la construcció de l'actual conservada. Aquesta ha sofert reformes parcials posteriors, com ara la construcció d'un absis poligonal amb volta nervada al segle XIV, i l'afegit d'una capella neoclàssica (S. LLORACH, 1983, p. 83).

La segona gran fase constructiva, al final del segle XIII, inici del XIV, correspon a una sèrie d'edificis de tàpia fonamentalment, que fortifiquen l'extrem sud-oest, amb murs (C) que enllacen el basament de la bestorre del segle X amb una mena de baluard de tàpia (D), construït amb tongades d'1,20 m d'amplada, 2,40 m de llarg i 1,20 d'alçària, sobre un sòcol de carreus, i amb espais buits entre elles que conformen troneres i preveuen un forat per permetre l'accés d'una canalització d'aigua (E) procedent de la Font de Can Verdaguer. Aquest baluard enllaça directament amb els murs de tàpia d'una sala gòtica (F), de planta rectangular, amb 5 basaments d'arcs apuntats i un mur intern de compartimentació amb dues portes d'accés a les dues habitacions resultants, en el mur del sud-est. El mur oposat, adossat a la paret de roca del turó fortificat al segle X, és fet amb carreus tallats grossos i per darrere seu es troba la canalització d'aigua, picada a la roca, que condueix a un aljub (G), probablement contemporani dels edificis de tàpia. La trinxera de cimentació picada a la roca del mur de tapiat d'aquesta sala fou parcialment excavada i aportà materials ceràmics que cal datar al final del segle XIII, inici del XIV.

La tercera fase constructiva suposà la destrucció parcial de la sala gòtica i del baluard de tàpia: la construcció d'una gran torre quadrada, al segle XV, amb almenys dos pisos superiors, ocupà l'espai comprès entre el baluard i la sala gòtica. L'estratigrafia de reompliment de les restes de la sala gòtica, excavada parcialment, dona materials ceràmics que indiquen aquesta cronologia. Una altra torre quadrada i la porta d'accés al conjunt castral, en el seu extrem nord-est, en el camí que segueix el curs del riu Mediona, són probablement contemporànies d'aquesta torre del segle XV.

REFERÈNCIES

- A. BACH (1987): *Col·lecció diplomàtica del monestir de Santa Maria de Solsona: el Penedès i altres llocs del comtat de Barcelona (segles X-XV)*, Barcelona.
- J. M. FONT (1969): *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, vol. I, Madrid-Barcelona.
- R. MARTÍ (1989): *Memòria de l'excavació d'urgència practicada a l'església de Santa Maria de Lavit (Torrelavit, Alt Penedès)*. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya (inèdita).
- S. LLORACH (1983): *El Penedès durant el període romànic*. Sant Sadurní d'Anoia.
- J. RIUS (1945-1946): *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*. Vols. I i II, Barcelona.

III

UNA XARXA DE CASTELLS ORIGINAL A Ponent DEL
LLOBREGAT

RAMON MARTÍ

Les tres campanyes d'excavació practicades fins ara al Castell de Mediona (1988-1990) han permès conèixer les diverses fases evolutives de la fortificació medieval i han ofert datacions de les nombroses ruïnes aparents, encara que siguin aproximades. El projecte d'estudi que ha generat l'excavació va més enllà, però, dels murs de la mateixa fortificació i abasta tant la xarxa castral on s'inscriu com l'evolució del poblament al territori durant l'alta edat mitjana. El primer d'aquests objectius és el que ací tractarem en unes quantes línies, en abreujar el que hem desenvolupat a un altre lloc (R. MARTÍ, en premsa), mentre l'estudi del poblament medieval a la vall del riu de Bitlles és incipient encara. En aquest sentit podem avançar, però, que s'observa nítidament l'evolució dels assentaments a la vall des de l'antiguitat i les transformacions més rellevants de l'espai agrari.

Tothom sembla d'acord a remarcar que la conquesta comtal de les comarques de l'Anoia i del Penedès es caracteritzà per un fenomen generalitzat de construcció de castells: J. Iglésies ho definia com un «rosari de fortificacions» (1963, p. 13; P. Bonnassie s'adonà que els castells a Catalunya «atenyen aquí la seva densitat més elevada» (1979-1980: vol. I, p. 107); J. Bolòs, en una sèrie de treballs recents (1986, 1987 i amb M. PAGÈS: 1986), ha estudiat alguns casos concrets del Bages, l'Anoia i el Baix Llobregat i ha mostrat clarament com s'integren dins una xarxa complexa. En aquest sentit, només la conquesta del comtat d'Osona i, probablement, la de Berga, sembla haver anticipat la iniciativa, ja que va comportar la immediata construcció de nombrosos castells esmentats als primers documents de la seu vigatana (DCV). Es tracta d'un procés original de creació de castells i d'adjudicació de termes jurisdiccionals, la primera fragmentació de tot un territori en castells termenats que assoleixen funcions militars, sens dubte, i que també són els marcs d'enquadrament de la població pagesa i de fortificacions subsidiàries. El mot *castrum* que utilitzen els escriptors té, de fet, el doble significat d'emplaçament de la fortificació i de terme assignat al castell titular.

La primerenca documentació local contrasta amb la de la resta de la Catalunya Vella, on les valls i les *villas* han estat les unitats administratives de què donen notícia els escriptors eclesiàstics durant els segles IX-X i que només seran substituïdes per les parròquies a partir del segle XI, quan es generalitza la construcció de castells al rerepaís. De la mateixa documentació escrita podem deduir que l'ocupació comtal del Penedès i de l'Anoia degué produir-se progressivament entre els anys 910-940 i, especialment, entre el 920-930. D'ençà

dels acords de pau amb Còrdova del 940 comencen a aparèixer documents conservats relatius a les comarques que estudiem, suficients per poder afirmar que la majoria dels castells d'aquestes comarques han estat construïts abans del 960. Encara que només es faci referència als seus termes, no hem de dubtar que hi hagi la fortificació, ja que aquells coincideixen amb els que la documentació posterior atribueix a cada castell termenat. No es pot precisar, però, la data de construcció exacta de les diverses fortificacions. Hem de considerar, tot i així, que hi deu haver castells del moment de la conquesta (910-930) i que la pau del 940 va permetre la definitiva multiplicació i consolidació de les fortificacions.

Els primers *castra* s'instal·len en llocs prominents, preferentment a les penyes amb espadats que proporcionen defenses naturals. Tal com remarca P. Bonnassie, un castell d'aleshores és, bàsicament, una muntanya o una roca amb murs de defensa per tancar els esvorancs i els diversos tipus de construccions (t. I, p. 101); l'arqueologia ha de precisar encara, però, quins models concrets reproduïen o desenvolupen les fortificacions de l'inici del segle X. Un d'aquests models ha estat descrit per F. Galtier, segurament el més difós ja cap al 940: «La torre de planta oblonga, de dimensions relativament importants, no molt alta i concebuda com a habitatge», amb angles exteriors arrodonits i murs dobles fets amb encofrat i revestits amb pedra desbastada i argamassa (1987, p. 188). L'aparició de les torres cilíndriques durant la segona meitat del segle X és una de les poques pautes evolutives fixades fins ara.

L'establiment dels castells pot ser a dalt d'un cim, a mitja pendent o en un turó aïllat, cercat i triat per a un millor control de l'àrea que li ha estat assignada a cadascun. Aquí també, la disposició de les fortificacions és en funció del control dels accessos a les diverses valls, com observava J. Bolòs en estudiar els castells del Bages (1986). El curs de l'Anoia és assignat des de la capçalera a un llarg seguit de castells situats a la vora, la jurisdicció dels quals s'estén sobre els dos marges del riu (en aquest sentit només hem registrat les excepcions d'Òdena i de Cabrera, tot i que no són segures). El mateix passa a les valls del Foix i del Riudebitlles, on s'enquadren pocs castells. Finalment, a algunes fortificacions s'atribueix el control exclusiu d'una petita vall i, de vegades, la conjunció de diverses rieres (Claramunt, Lavit). En els casos de Cabrera d'Anoia i de Mediona, situats sobre congosts, l'emplaçament ha cercat clarament una estreta vigilància dels accessos fluvials respectius.

Els termes d'un mateix castell inclouen jurisdiccions senyoriales diverses i això fa del *castrum* una unitat administrativa força complexa. Els drets senyoriales apareixen molt fragmentats i els seus titulars formen part de la nova estructura militar. De fet, J. M. Font ha remarcat, des d'una perspectiva estrictament institucionalista, com en aquests castells es desenvolupen les primeres «tinences feudals» i «castlanies» (1968). Amb la possessió de diferents castells simultàniament s'estableixen relacions de dependència complexes entre els mateixos membres de la milícia comtal, basades tothora en la fidelitat envers el senyor i en la concessió al fidel de rendes o de beneficis de diversa consideració jurídica. El desenvolupament de les institucions feudals a Catalunya té molt a veure amb l'organització senyorial de les comarques estudiades, on els fets

s'anticipen als termes jurídics i s'accelerà així el procés de feudalització.

Malauradament *reconquesta* i *re població* són encara avui els termes a l'ús emprats generalment per descriure la conquesta dels nous territoris, dos conceptes que es justifiquen recíprocament i que exigeixen una baixa densitat demogràfica a les terres de frontera. A hores d'ara considerem que aquesta premisa és indemostrable malgrat la migradesa de la informació que proporciona la documentació escrita dels primers temps i l'absència de referents arqueològics precisos.

En el millor dels casos, la frontera dels comtats catalans amb Al-Andalus és concebuda com «terres de ningú», on hi hauria un incert «poblament residual», «mal factors» si seguim les indicacions d'alguns documents del monestir de Sant Cugat de l'inici del segle XI. Així, J. Iglésies pot contraposar a la «mala gent» de la frontera la «gent treballadora honrada establerta pels senyors feudals», pioners en un país gairebé despoblat (p. 11). D'altra banda, ha estat comunament acceptada la imatge del «castell repoblador» o «castell refugi» que a l'últim va convertir-se en la principal i benèfica finalitat de les fortificacions. No deixa de ser estrany, però, que ningú no hagi pogut precisar els fluxos de «gent honrada» que hi acudeixen ni la seva procedència, i qui ho ha intentat pensem que no ha reeixit a fer-ho.

SIGLES I REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

BOLÒS, J. (1986): «Algunes torres de planta circular de les valls del Llobregat i del Cardener», *Setmana d'arqueologia medieval*. Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, p. 157-172.

BOLÒS, J. (1987): «Fortificacions frontereres situades entre els rius Anoia i el Gaià. L'estructuració d'un territori al segle X», *Arqueologia Medieval Española. II Congreso*, II, Madrid, p. 113-122.

BOLÒS, J. i PAGÈS M. (1986): «El castell i la Baronia de Castellví de Rosanes (Baix Llobregat)», *Acta/Mediaevalia. Annex 3*, Universitat de Barcelona, p. 113-151.

BONNASSIE, P. (1979-1980): *Catalunya mil anys enrere*, 2 vol., Edicions 62, Barcelona.

FONT, J.M. (1968): «Les modes de détention de chateaux dans la «Vieille Catalogne» et ses marches extérieures du début du IXè au début du XIè siècle», *Annales du Midi*, t. 80, n. 89, p. 405-419.

GALTIER, F. (1987): «Les chateaux lombards de l'Aragon, a l'aube de la castellologie romane occidentale. La tour ronde», *Les Cahiers de Saint-Michel-de-Cuixà*, 18, p. 173-206.

IGLÉSIES, J. (1963): *La reconquesta a les valls de l'Anoia i el Gaià*, «Episodis de la Història», n. 40, Rafael Dalmau Ed., Barcelona.

JUNYENT, E. (1980-1987): DCV: *Diplomatari de la Catedral de Vic. Segles IX-X*, Publicacions del Patronat d'Estudis Ausonencs, Vic.

MARTÍ, R. (en premsa): «La primera expansió comtal a ponent del Llobregat», *Catalunya Romànica*, vol. XIX (Penedès-Anoia-Garraf).